

³⁹ Луцький Я.В. Вказана праця. – С.74⁴⁰ Блажкевич А.П. Вказана праця.

УДК: 94(477):502.8

© Олена Гайдукевич (Івано-Франківськ)

УГКЦ ТА ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ ГАЛИЧАН

У статті досліджується природоохоронна діяльність УГКЦ, спрямована на розвиток екологічної свідомості галичан. Автор доводить, що питання охорони довкілля, природних ресурсів, їх раціональне використання займали важливе місце в діяльності Церкви і були націлені на посилення процесів національного відродження в краї, на екологічне виховання народу. УГКЦ поширювала в Галичині екологічні ідеї, підтримувала українських фахівців-природоохоронців, сприяла поглибленню їх наукових знань та практичних навичок, що в результаті наближало галичан до природи, сіяло зерна природоохоронних ідей та любові до рідної землі, формувало духовну та екологічну культуру нації.

Ключові слова: УГКЦ, охорона природи, екологічна свідомість, християнська філософія, світогляд народу.

Е.Гайдукевич

УГКЦ и экологическое сознание галичан

В статье исследуется природоохранная деятельность УГКЦ, направленная на развитие экологического сознания галичан. Автор доказывает, что вопросы охраны окружающей среды, природных ресурсов, их рациональное использование занимали важное место в деятельности Церкви и были нацелены на усиление процессов национального возрождения, на экологическое воспитание народа. УГКЦ распространяла в Галичине экологические идеи, поддерживала украинских природоохранников, содействовала углублению их научных знаний, что в итоге сеяло зерна природоохранных идей и любви к родной земле, формировало духовную и экологическую культуру нации.

Ключевые слова: УГКЦ, охрана природы, экологическое сознание, христианская философия, мировоззрение народа.

О.Гайдукевич

Ukrainian Greek-Catholic Church and Environmental Awareness

The article studies environmental activity of Ukrainian Greek-Catholic Church that was aimed at the development of Halychians' environmental awareness. The author proves that problems of environmental protection and nature resource management were urgently important for Church and were aimed to strengthen national revival and environmental education of the nation. Ukrainian Greek-Catholic Church popularized environmental ideas in Halychyna and supported Ukrainian environmental specialists and encouraged enrichment of their knowledge and practical skills. Such activity made Halychians more nature-friendly, spread environmental ideas and love to native land, formed spiritual and ecological culture of the nation.

Key words: Ukrainian Greek-Catholic Church, environmental protection, environmental awareness, Christian philosophy, world outlook of the nation.

Споконвіків світогляд українців формувався в тісному єднанні людини й природи. Народним уявленням притаманні вірування про залежність людини від навколишнього світу, вплив на неї різних природних явищ. Світогляд українського народу завжди мав яскраво виражене релігійне спрямування. Як глибоко релігійний народ, українці, які жили серед густих пралісів, духовно поєднували себе з природою. Наші предки вірили, що природа, довколишній світ, Сонце, Велика Матір-Земля, Вода, Вогонь і т.д. – це вищі, священні сутності, які існують поряд з людиною і допомагають, чи карають її. Спілкування з Богом – це було спілкування з природою, яку вони обожнювали, як і її явища.

Традиції святості у спілкуванні з природою збереглися у свідомості українців і з прийняттям християнства. Храми та монастирі будувалися на пагорбах, у місцях розкішної природи, яка посилювала духовні почуття людини і мовби єдналася з нею. Християнські свята часто збігалися в часі з дохристиянськими і наповнювалися новим змістом¹. І до сьогодні в українців збереглися давні традиції пошани природи. Це – кутя на столі і “дідух” у кутку оселі на Святвечір, освячені на Вербну неділю галузки верби, барвінок у великодніх кошиках, “квітка” на причілку новозбудованої хати, калина на весільному короваї і т.п. На християнське свято Пресвятої Трійці, яке в народі називають Зеленими святами, ще сьогодні люди квітчають свої оселі зеленим гіллям липи, клену чи ясеня, щоб уберегти їх від нечистої сили; а на свято Івана Хрестителя (Івана Купала) плетуть вінки, спускають їх на воду, шукають цвіт папороті і т.п.²

Отже, українська християнська філософія – це любов до людини і до природи, бо природа, як моральна, духовна сутність на Землі, стала сьогодні “...предметом науки богослов'я та екології і таким чином, охорона природи – це священна справа людства”³. Слова ці, сказані отцем Іваном Музичкою вже в наші дні, слугують підтвердженням величності особи митрополита Андрея Шептицького, який у своїй діяльності завжди керувався саме такою філософією буття. Питання охорони природи, довкілля, природних земельних, лісових та водних ресурсів, раціональне їх використання займали важливе місце в діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ) і були спрямовані як на посилення процесів національного відродження в краї, так і на екологічне виховання галичан.

Природоохоронна діяльність Церкви зводилась насамперед до найтіснішої співпраці з широкими науковими колами та різноманітними громадськими об'єднаннями Галичини, і особливо з НТШ. Митрополит Андрей Шептицький як людина глибокої мудрості і високої культури у своїй багатогранній діяльності приділяв значну увагу охороні природи рідного краю, сприяв впровадженню в життя різного роду екологічних проектів. Як почесний член НТШ митрополит постійно цікавився справами наукового товариства і повсякчасно сприяв їх практичному втіленню, а також дбав про організацію наукової природоохоронної роботи на теренах Галичини та підготовку молодих спеціалістів-природоохоронців. УГКЦ активно підтримувала НТШ і в напрямі пропаганди екологічних ідей у краї. Всі проекти, що так чи інакше стосувалися охорони природи Галичини, одержували розуміння і схвалення Церкви, зокрема, як-от “...піддати науковим дослідженням заповідники і видати монографію про заповідники Перегінської Пущі... створити науково-навчальний фільм про природу Горган, видати сільськогосподарську енциклопедію, організувати музей природи, створити наукову бібліотеку у Підлютім...”⁴ і т.п.

18 серпня 1936 р. на нараді у селищі Підлюте, що біля Осмолоди, інженер-лісівник Столових Дібр маєтності УГКЦ “Перегінське” Микола Саєвич запропонував зняти науково-навчальний фільм про лісові фітоценози Горган⁵. Центральна адміністрація Столових Дібр УГКЦ у Львові схвально поставилася до такої ідеї і дала доручення в лісову управу Перегінська підібрати в лісах Осмолоди цікаві природні об'єкти для зйомок документального навчального фільму. Невдовзі такі природні об'єкти горганських лісів були підібрані: “...1 господ. округ – зняти сосну ендемічну, розгалужену кріслату сосну, скалу Сокіл в кількох місцях, великих розмірів ялиці, долину Скрипчине; 2 господ. округ – зняти ставок в Лужках, ставок Нивка, остатки з давнього ставу “Став”, остатки з водоспаду “Туки”, карлові смереки; 3 господ. округ – зняти ялицевий заповідник, праліс на Овулі, жерело на Довгій Полянці; зняти олені чи теж серни як рівно ж медведя і прочі звірята...”⁶. 25 травня 1938 р. своїм листом у Перегінськ Центральна адміністрація зобов'язує лісову управу провести “... реалізацію плянованого фільму на території і в ревірах дібр...” та зацікавивши “Просвіту” і “Рідну школу” ідеєю створення фільму про життя лісу у верхів'ях Горган, скласти “...з “Рідною школою” у Львові договір про демонстрацію фільму в мережі шкіл по призначенню краєвою шкільною владою його мистецько-навчальної вартості, як виховного чинника”⁷. На жаль, у подальшому, при дослідженні архівних матеріалів, нами не виявлено слідів проведення зйомок такого фільму. Очевидно, відомі об'єктивні історичні події 1938-1939 рр. перешкодили цьому.

Ще одним важливим екологічним проектом для галичан було видання “Сільськогосподарської енциклопедії”. 20 червня 1937 р. Український видавничий інститут у Львові звернувся до митрополита Андрея Шептицького з пропозицією щодо участі УГКЦ у виданні “Сільськогосподарської енциклопедії”⁸. Відповідь митрополита не забарилася і вже 19 липня 1937 р. до видавництва інституту надходить лист-відповідь, в якому підтверджується готовність Церкви співпрацювати у справі видання енциклопедії та подається стаття про маєтності УГКЦ, а також фотографії деяких ділянок кедрового заповідника “Яйце”⁹. Друга стаття, підготована для енциклопедії, стосувалася лісових заповідників Горган: наводився опис кедрового заповідника, а також інших (ялицевого, соснового, ільмово-яворового, трьох високогірних ставків, торфовища тощо) природних об'єктів, які були включені у 1936 р. в процесі лісовпорядкування в заповідний фонд природних об'єктів маєтності “Перегінсько” і незабаром мали стати першим Українським парком природи¹⁰.

Судячи з проекту плану енциклопедії, це були лише перші статті Церкви, що мали загальний, оглядовий характер. Надалі, в майбутньому планувалося підготувати ще кілька статей, які більш детально характеризували б як господарювання в маєтках УГКЦ (садівництво, городництво, ведення лісового господарства, пасічництво, рибальство, мисливство та ін.), так і висвітлювали б діяльність Церкви у справі охорони природи. Проте, на жаль, загальновідомі історичні події тих років перешкодили виданню енциклопедії.

Наступний природоохоронний проект УГКЦ для галичан – це створення Музею природи Горганської Верховини. У 1934 р. в лісовому урочищі Лютошари, що розміщене біля селища Осмолода в Горганах, завідуючим III-тм господарським округом митрополичих Дібр, інженером-лісівником Миколаю Саєвичем було обладнано будинок для Музею природи Горганської верховини, який займав 4 кімнати¹¹. На 23 жовтня 1935 р., згідно з переліком музейних експонатів, складених інженером М. Саєвичем для Центральної адміністрації Столових Дібр у Львові, музей включав 5 відділів: лісовий, ловецький (*тобто, мисливський*), рибальський, бджільний, бібліотечний, в якому було представлено 767 різноманітних експонатів¹². Найчисельнішим був відділ лісовий, який складався з підвідділів:

“... А) Геологія (палеонтологія, петрографія і загальна геологія); Б) Ботаніка (високогірська рістня, дендрологія, гербарій); В) Лісовирощення (управа ліса); Г) Охорона ліса (ентомологія, ушкодження дерев, позісталості світової війни); Ґ) Лісовлаштування і інженерія лісова; Д) лісокористування. Відділ ловецький складався з двох підвідділів: А) Мисливство і Б) Зоологія лісова”¹³.

Варто зазначити, що експонати збирали і приносили до музею всі, хто був не байдужий до природи рідної землі та карпатських лісів. У представленому М. Саєвичем “Викладі музейних збірок з Перегінських митрополичих столових дібр” є окремі графи – назва експонату, кількість штук, дата й місце знахідки і хто знайшов¹⁴. Так ось, серед добровільних поповнювачів фонду музею найчастіше знаходимо прізвище самого Миколи Саєвича, а також чи не всіх працівників Столових Дібр маєтності Перегінсько - від в.о. управителя Юліана Левицького, керуючих округами Володимира Кисілевського, Михайла Мартинця, лісничих, інженерів, лісників, робочих, студентів-практикантів, таборових “братчиків”, просто численних відпочиваючих у лісах Осмолоди. Це – побережники Зенко Залуцький, Роман Залуцький, Петро Скрипник, лісничий Тарас Мірошніченко, якісь туристи Айбін і Хамус, інженер Ліхтенштейн з тартаку в Брошневі, побережник Грганчич, шофер Стецько, студенти Палецький, Стрижак, Дідич, Котович і багато інших¹⁵.

Серед експонатів музею були скаменілий ріг тура, скаменілі мушлі, роговик з негативами давніх рослин, різні пісковики, морена зі слідами льодовикового відступу, роговик з жилками кварцу, численні експонати різноманітних мохів, зрізи дерев кедра, сосни гірської (косодеревини), ялівця, вільхи зеленої (гірської вільхи), дуба, смереки, ялиці, сосни, модрина, бука, ільма, явора, сірої і чорної вільхи, берези, горобини, пошкоджені лісовими шкідниками кора та пні дерев, прострілені кулями Першої світової війни уламки стовбурів, різноманітні мисливські трофеї, як-от роги оленячі, чучела звірів, спиртові препарати змії, саламандри, зняття мисливства, рибної ловлі та бджільництва, портрет українського вченого-пасічника, автора бджолиного вулика І. Прокоповича і т.д. Була тут і колекція рослин – експонатів місцевого лісового розсадника, в якому вирощували саджанці лісових порід, а також – гербарій рослин місцевої карпатської флори, зібраний і оформлений студентами-практикантами під керівництвом М. Саєвича, що включав 126 видів. Цікавим експонатом був зріз бука, на якому вирізано напис січових стрільців з часів Першої Світової війни: “Христос Воскрес – 1915” і підписи. Про цікаві експонати згадує і колишній працівник цього музею, фотограф і охоронець – Ярослав Коваль: “...поржавіла зброя... буковий ковбан дерева, якому колись вже було 250 років, та в діаметрі він не мав більше 10 сантиметрів...”¹⁶.

В організованому природничому музеї був ще один відділ – бібліотечний. Тут було представлено 39 томів літератури і окремих документів, зокрема, 17 томів енциклопедичного словника Брокгауза, 3 томи “Життя тварин” А. Брема, 4 томи “Гуцульщини” В. Шухевича, багато спеціальної літератури з лісівництва, ґрунтознавства, шкідників лісу, мисливства, рибальства тощо. Були тут і праці самого М. Саєвича: копія його докторської дисертації “Фітогеографічні студії лісів Чорногорки” (польською мовою), підручник “Мисливство” (українською мовою) та невелика (всього 11 сторінок) наукова стаття про охорону лісу від шкідників чеською мовою¹⁷. Крім того, в бібліотеці був архів, де зберігалися витяги з документів історії Столових Дібр греко-католицької Митрополії, що були зібрані в 1934 р. і включали 37 копій окремих документів з фондів НТШ, капітули Святого Юра у Львові та монастиря отців Бернардинів¹⁸.

На жаль, цікава і змістовна природнича наукова бібліотека з Музею природи Горганської Верховини теж загублена. Зі слів старожила с. Осмолоди Михайла Мельника, батько якого – Леон Мельник був у ті роки пасічником лісової пасіки в Осмолоді, десь у кінці літа 1939 р. в зв’язку з невизначеністю і тривожною політичною ситуацією, інженер-лісівник М. Саєвич склав усю бібліотеку у замовлені раніше ящики і закопав на своєму подвір’ї біля житлового приміщення в Лютошарах. Добродій Михайло Мельник навіть вказує приблизно місце закопаної бібліотеки. Та, на жаль, сьогодні ні місцева, ні обласна влада, ні ДП “Осмолодське лісове господарство” не знаходять коштів для проведення необхідних розкопок.

За добросовісну і старанну роботу з організації природничого музею в Лютошарах інженерові Миколі Саєвичу була винесена подяка Митрополита Андрея Шептицького, в якій йшлося: “...В зв’язку з предложеним Вами подрібним виказом музейних збірок м. Перегінсько висловлюю Вам признання за уміле і старанне упорядкування цих збірок і окрему подяку за жертвувані й придбані Вами збірки та книжки для музею... Хай Господь Бог благословить Вами почате добре діло...”¹⁹. Подяка була зачитана і вручена Миколі Саєвичу 18 грудня 1937 р. на виробничій нараді у Осмолоді. Тут же одночасно було винесено прохання до Центральної адміністрації Церкви про матеріальну підтримку діяльності та розширення цього музею в майбутньому: “...Присутні звертаються рівнож з вне-

ском про ведення музею на даліше – та поширювати праці в тім напрямі, як і перевести збірку якнайбільше цінних експонатів що має своє висококультурне значіння. В зв'язку з тім проситься Ц. Адміністрацію о признання квоти 800 зл. і дещо матеріалу тертого – на консервацію експонатів і приміщення тихше”²⁰. На жаль, у подальшому, в роки воєнного лихоліття, музей був розформований, через що втратив наукову цінність і з часом перестав існувати. Спочатку, як згадує Ярослав Коваль, залишки експонатів вивезли до Рожнятова, пізніше – до Станіслава, де їх ще сьогодні частково можна знайти у фондах обласного краєзнавчого музею²¹.

Багато зусиль УГКЦ витрачала також на підтримку молодих українських фахівців-лісівників. Так, у фондах ЦДІА України в м. Львові існує окрема справа²², де зберігаються матеріали щодо проходження в лісових угіддях Столових Дібр маєтності Перегінсько в 1935-1939 рр. літньої практики студентами-лісівниками та надання роботи окремим українським лісовим інженерам. Адже з огляду на суспільно-політичні обставини тих років, українські студенти, які навчалися на лісовому відділі Львівської політехніки, як і в інших вузах, не мали широких можливостей для проходження літньої навчально-виробничої практики і маєтності УГКЦ були чи не єдиним місцем у краї, де можна було це зробити.

Згадана архівна справа насичена заявами студентів, які просять про надання їм можливості проведення літньої практики в лісах церковної маєтності “Перегінсько”. Так, студент Богдан Цирик “...просьбу свою мотивує тим, що находиться в часі вакацій в дуже тяжких матеріальних обставинах”²³, студент Мирослав Смиш – “...прохання своє мотивує тим, що мати підписаного є вдовою, яка дістає місячної пенсії 60 злотих, а має на своїм одержанню 4 дітей”²⁴, Михайло Дадішин, “...студент IV р. Львівської Політехніки лісового відділу... Прохання своє мотивує: Практика така є корисна йому до диплому. Сам тепер знаходиться в тяжким матеріальнім положенні (Батько... безробітний і матеріально синові не може допомогти... з тої то причини залягає з шкільною оплатою за IV рік. На практиці міг би заощадити трохи грошей і заплатити оплату...”²⁵, студент Теодор Ільницький “...просьбу свою мотивує тим, що бажає поглибити знання в ділянці лісівництва, як рівно ж мусить предложити посвідку відбутої практики до диплому”²⁶ і т.д. Відзначимо, що на таку літню лісову практику просилися не лише самі студенти, але часто за них просили окремі професори, як, наприклад, проф. Степан Іваницький²⁷, чи деякі інженери, як, наприклад, Роман Ольшович, чи Товариство українських студентів Львівської політехніки “Основа”²⁸.

На проходження літньої практики у лісі УГКЦ просилися студенти й інших вищих навчальних закладів, як, наприклад, студент Юрій Жук. “...Нижче підписаний просить прийняти його на земельну або мілераційну практику на час від 1 липня до 1 вересня 1935 р. Я студіюю на Рільничій Академії у Відні на технічному відділі і є тепер на 6 семестрі. До мого фаху належить між іншими, крім землемірства і мілерації, також регуляція рік, будова доріг і каналізацій. Відень, 17 квітня 1935”²⁹.

Умови практики були прості: необхідно було надати відповідні документи вузу про необхідність проходження практики та виробити у Долинському старостві дозвіл на перебування у прикордонній зоні. Як повідомляє представник Управи Столових Дібр у Перегінську інженер В. Ковалевський студенту Платона Яворацького “...необхідно Вам перш за все встаратися негайно в Долинським старостві дозволу для себе на відбуття признаної Вам практики в Перегінську... і представте староству посвідку від ректорату політехніки стверджуючу, що вакаційна лісова практика є Вам конечно потрібна для... Ваших студій”³⁰.

Зазвичай, термін практики становив 1 місяць, і лише в окремих випадках, коли необхідно було провести великий обсяг робіт, особливо у високогір’ї, термін практики продовжувався згідно з виробничою необхідністю. Студентам на час практики безплатно виділялося житлове приміщення та надавалися інші пільги: “...на час практики Управа Перегінська приділить Вам безплатно приміщення і потрібний опал та покриє дійсні кошти дороги залізницею осіб поїздом III класу (се є приїзд до м. Перегінсько і від’їзд). Кошти від’їзду будуть узнані тільки до висоти коштів приїзду до м. Перегінсько”³¹.

Студенти при проходженні практики вивчали лісові масиви, проводили різноманітні заміри, досліджували місцеву флору та фауну, збирали гербарій високогірних рослин, робили колекції комах та шкідників лісу³². Практикантів використовували також на різноманітних лісових роботах, зокрема, при проведенні лісовпорядкування багато студентів було задіяно на польових роботах як помічників інженерів-таксаторів, що проводили опис лісових високогірних деревостанів. За виконану роботу студентам-практикантам виплачували заробітну плату, яка становила залежно від обсягів від 75 до 90 злотих у місяць. Зокрема, у відповідь на прохання студентського товариства “Основа” про можливість проходження літньої практики окремими студентами, Центральна адміністрація Столових Дібр

УГКЦ повідомляє: "...В полагодженю прохання з дня 14 минулого місяця ч. 6/35 повідомляємо, що на цьогорічну вакаційну практику платну (по 90 злотих місячно) в маєтності Перегінсько приймаємо ось які студенти..."³³. А при проведенні лісових робіт у високогір'ї, де умови праці були значно важчими, плата становила 180 злотих у місяць: "...До помірів горішніх регіонів, то є лісів охоронних, жерепу і грохотів і полонин пропонуємо ужити студентів практикантів, які вже обізнані з помірами. За ту працю буде треба заплатити практикантам около 180 зл місячно... зі згледу на самостійність праць як рівно ж тяжкий терен..."³⁴.

Центральна адміністрація Столових Дібр Митрополії УГКЦ постійно підтримувала також тісні стосунки і з різноманітними молодіжними скаутськими організаціями, зокрема такими, як "Пласт" і "Сокіл". Кожного року влітку вони проводили у лісах Митрополії свої навчання. Так, у липні 1926 р. на горі Сокіл біля Підлютого відбулася третя загальнопластова зустріч, на якій були присутні 300 пластунів та понад тисячу жителів навколишніх сіл³⁵.

Отже, питання охорони природи, довкілля, природних ресурсів та їх раціональне використання займали важливе місце в діяльності УГКЦ і були спрямовані на посилення процесів національного відродження та екологічне виховання галичан. Церква тісно співпрацювала з науковими та культурно-просвітницькими національними організаціями в справі охорони природи та розвитку екологічної свідомості галичан. Така діяльність, спрямована на збереження і примноження природних багатств краю, сприяла формуванню екологічної та духовної культури нації, підтримувала кваліфіковані кадри, допомагала їх професійному росту, поглибленню наукових природничих знань, здобуттю практичних навичок, що в результаті наближало галичан до природи, сіяло серед них зерна природоохоронних ідей та любові до рідної землі.

¹ Українське народознавство / За ред. С.П. Павлюка. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 82-107.

² Маханець І., Сухарюк Д. Етичні мотиви у формуванні екологічної культури / Іван Маханець, Дмитро Сухарюк // Зелені Карпати. – 2002. – №1-2. – С.17.

³ Музичка І. Справжня наука про людину – основа соціальних наук / Іван Музичка. // Український ліс. – 1992. – № 1. – С. 56-61.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 409, оп.1, спр. 1392, арк. 1-200.

⁵ Там само, арк. 57.

⁶ Там само, арк. 7.

⁷ Там само, арк. 1.

⁸ Там само, арк. 66-68.

⁹ Там само, арк. 81-84.

¹⁰ Там само, арк. 96-109.

¹¹ ЦДІАЛ України, ф. 409, оп.1, спр. 1707, арк. 67.

¹² Там само, арк. 44.

¹³ Там само, арк. 48.

¹⁴ Там само, арк. 52.

¹⁵ Там само, арк. 53-54.

¹⁶ Коваль Я. Лісовий музей Миколи Сасевича у Перегінській пуці / Ярослав Коваль // Мета. – Ч. 21(37). – 28.11.1993 р.

¹⁷ ЦДІАЛ України, ф. 409, оп.1, спр. 1707, арк. 65.

¹⁸ Там само, арк. 66.

¹⁹ Там само, арк. 39.

²⁰ Там само, арк. 68.

²¹ Коваль Я. Лісовий музей Миколи Сасевича у Перегінській пуці / Ярослав Коваль // Мета. – Ч. 21(37). – 28.11.1993 р.

²² ЦДІАЛ України, ф. 409, оп.1, спр. 2138, арк. 1-191.

²³ Там само, арк. 23.

²⁴ Там само, арк. 30.

²⁵ Там само, арк. 31.

²⁶ Там само, арк. 43.

²⁷ Там само, арк. 1.

²⁸ Там само, арк. 38-42.

²⁹ Там само, арк. 26.

³⁰ Там само, арк. 183.

³¹ Там само, арк. 184.

³² Там само, арк. 53-61.

³³ Там само, арк. 24.

³⁴ Там само, арк. 74-75.

³⁵ Луцький Ярослав. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830-1939 рр.). / Ярослав Луцький. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 121.